

HÖNICH HENRIK

## *„Szabad léssen elmélkedésével tett találmányait a' nyelvnek és az írásnak tolmátsága által is világosságra hozni”*

Politikai viták a nyilvánosság szükségéről és hatáiról a Magyar Királyságban az 1790-es évek elején\*

### *Absztrakt*

A jozefinista kísérlet bukása és II. József 1790. február 20-án bekövetkezett halála alapvető hatást gyakorolt a Magyar Királyság politikai közéletére. Az időszakban megélnékülő politikai viták egyik fő témája a nyilvánosság kérdése volt. A júniusban 25 év után újra összeülő diéta első ülésnapjain nagy hangsúlyt kapott a kérdés, amit jól mutatnak a diétai napló kinyomtatása és annak nyelve körüli polémiaiak. A téma jelentősége tekintetében jelzésértékű, hogy a rendek döntésének megfelelően a napló 1790-től kezdve jelent meg rendszeresen nyomtatásban, mégpedig (ekkor még) két nyelven, magyar és latin verzióban. Tanulmányomban a nyilvánossággal és a cenzúrával kapcsolatos elképzelések főbb korabeli változatait kísérlem meg bemutatni, különös tekintettel a politikai diskurzusban domináns szerepet játszó rendi-nemesi nyilvánosságfelfogásra, amelyben a szólás és írás szabadsága rendi-nemesi előjogként és mint ilyen, a rendek ellenőrzése alatt álló gyakorlatként tételeződött.

Jürgen Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című munkájában a modern politikai nyilvánosság kialakulását nem közvetlenül a politika szférájából vezette le, hanem olyan, a különböző művészeti ágakra vonatkozó diskurzusokból, melyeknek eredetüket tekintve semmi közük nem volt a felsőbbség kritikájához, sem pedig azokhoz a dolgokhoz, melyeket ma „közéleti ügyeknek” szokás nevezni.<sup>1</sup> Eszerint a modern értelemben vett, kritikai funkciót betöltő „közönség” kialakulása Nyugat-Európában nem a politika szférájához kapcsolódott, hanem elsősorban azon folyamathoz, melynek során a különböző művészeti tevékenységek (irodalom, zene, színhátság, festészet) az abszolút állam reprezentatív nyil-

\* A munka az NKFI K 116166 sz. pályázatának támogatásával készült.

<sup>1</sup> Habermas 1971. (A következő rövid összefoglalóban főként *A nyilvánosság társadalmi struktúrái* című fejezetre koncentrálok.)

vánosság funkciója alól (országokként és művészeti áganként más-más ütemben) fokozatosan felszabadulva és a kialakuló laikus közönség (nem hivatásos kritikusokról van szó) fórumai előtt egyre inkább tisztán esztétikai minőségükben megjelenve nyilvános vita tárgyául szolgáltak. Ennek a vitának, az *amateurs éclairés* (tájékozott műértők) közösségi jellegű és nyilvános okoskodásának a konkrét terepe eleinte a kávéház (Anglia), a szalon (Franciaország) és a különböző tudós asztaltársaságok (német területek) voltak.

Ezzel párhuzamosan, illetve később ezekből kinőve a kézírásos magánlevelezés és a művészeti tárgyú pamfletek, a morális hetilapok, végül a különböző, nyomtatott művészet- és kultúrkritikai folyóiratok játszottak fontos szerepet. Természetes, hogy ez a nyilvánosság (*Öffentlichkeit*, vö. a német *offen*, „nyitott” szóval) ugyanakkor korántsem volt abszolút jellegű. A nyilvános okoskodásban, a kritikai vitákban való *tényleges* részvételnek voltak bizonyos kritériumai, illetve korlátai („ízlés”, „műveltség”, „tájékozottság”, illetőleg praktikusán bizonyos anyagi tehetőség). A fogalom metaforikájában pedig (a német kifejezést tekintve legalábbis, melynek szemantikája a nyitottság képzetéből táplálkozik) az állam árkánumgyakorlatával,<sup>2</sup> a közhivatalok tekintélyével, a gazdasági függőségekkel és általában véve minden „elve adott” autoritással az érv *tekintélye* alapján történő szembeszegülés *elvi* igénye érhető tetten.<sup>3</sup> Ideológiai fikcióról van tehát szó, mely Habermas elméletében a gazdaságilag emancipálódó polgársághoz kötődik, és amelynek középpontjában az egyetemes hozzáférhetőség és nyitottság képzetei állnak: éppen ez lesz döntő hatással a nyilvánosságról alkotott koncepciók későbbi fejlődésére. Miután a különböző művészeti tevékenységeket tematizáló kritikai diskurzusok működése során a közönség mint az általános „ítélet” és az „ízlés” hordozója kialakult, egyúttal megképződött az a „hely” is, amely később a maga konkrét megnyilvánulási formáival, a nyomtatott szöveg mint olyan különböző változataival együtt (pontosabban talán: ezeken keresztül) potenciálisan a politikai felsőbbbség és a politika szférája vonatkozásában is a véleményformálás *locus*ává válhatott. Ez az a képződmény, melyet Habermas sze-

2 Az *arcana imperii* ókori eredetű fogalma a kormányzás és a politika titkosságát és egyben titokzatosságát jelöli.

3 Habermas 1971, 56–57.

rint a „politikai-közéleti nyilvánosság” fogalma a maga általánosságában megragad.

A Habermaséhoz hasonlóan nagy hatású munkák esetében kérdésként merülhet fel azok különböző kontextusokra történő alkalmazhatóságának kérdése. Ami a Magyar Királyság 18. század végi viszonyait illeti, úgy tűnik, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* esetében ez több szempontból is problémás volna. Elsősorban nem arról van szó, hogy ezt az elmélet egyes pontjait ért kritikák nehezítik.<sup>4</sup> Mindenekelőtt bizonyos strukturális különbségek intenek óvatosságra. Miként Szijártó István megjegyzi, „a 18. században Magyarországon a politizálásnak direkt fórumai is voltak, a tipikus német vagy (1789-ig) francia helyzettel szemben”.<sup>5</sup> E tekintetben a legfontosabb tényező a diétának mint a rendi politizálás alapintézményének bár hosszabb-rövidebb hiátusokkal taglalt, de a század egészén végighúzódó működése, amely a magyarországi nyilvánosság felépítését és jellegét alapvetően határozta meg. Ez a parlamenti politizálás lehetőségét egy európai viszonylatban szélesnek mondható réteg számára tartotta fenn, a participáció mértéke pedig a 18. században a jómódú (*bene possessionatus*) köznemesség politikai-társadalmi súlyának növekedésével tovább nőtt.<sup>6</sup>

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a 18. század végén a politikai nyilvánossággal kapcsolatos nézetek között dominánsnak tekinthető rendi-nemesi felfogás fő tendenciáit és árnyalatait vázoljam. Az elemzés során az 1790-től 1792-ig terjedő rövid időszakra koncentrálok. E néhány évnek az adott problematika szempontjából vett relevanciáját mindenekelőtt a II. József halálát követően bekövetkezett sajátos történelmi pillanat és az ezzel összefüggésben előállt diszkurzív helyzet adja. Utóbbi meghatározó tényezőinek az 1764–65. évi diéta óta 1790-ben először újra összeülő országgyűlés és az ezzel párhuzamosan megélenkülő politikai közélet tekinthetők,<sup>7</sup> melyek lehetőséget teremtettek arra, hogy

4 John Keane szerint például Habermas könyve „bizonyos nosztalgiát ápol a korai modern kor közsférájának hősi ideáljával kapcsolatban”, illetve érvelése „túl szorosan tapad a közélet korai védelmezőinek önmagukról alkotott képéhez.” (Keane 1999, 34, 145.) A vitákba részletesebb betekintést nyújt Calhoun 1999.

5 Szijártó 2017, 442.

6 Szijártó 2017, 358. A megyei birtokos nemesség nagybirtokos arisztokráciától való emancipálódásának, majd politikai térnyerésének folyamatához lásd Szijártó 2005, 374–380.

7 Marczali 1907; Concha 2005 [1885]; Ballagi 2016 [1888].

a 18. század második felében politikailag meghatározóvá váló jómódú birtokos köznemesség az országos politika szintjén hallassa hangját. Tanulmányom első felében a hangsúly e réteg ideológiájának részét képező nyilvánosságmodell fontosabb aspektusainak bemutatására esik majd.<sup>8</sup> Ezt követően fókuszot váltok, és tanulmányom második felében egy 1792-ben megjelent politikai értekezés mélyelemzésébe fogok. A szoros szövegolvasás módszerének alkalmazásával arra törekszem, hogy egy adott szöveg érveléseit alapul véve rávilágítsak a nyilvánosságról alkotott elképzelések között dominánsnak tekinthető rendi-nemesi felfogás egyes változatainak összetettségére és relatív nyitottságára is: arra, hogy az potenciálisan milyen, gyakran mozaikszerűen összeálló érvelési mintázatokból és jellegzetes motívumokból épült fel, illetve adott esetben a kor mely más jelentősebb vitatémáihoz és beszédmódjaihoz kapcsolódhatott. A vizsgálódások során elsősorban a nyilvánossággal kapcsolatos rendi-nemesi diskurzus főbb rétegeinek feltárására összpontosítok majd, de – egyenrangú tényezőkként – a politikai-szituatív, történeti kontextus egyes aspektusait is igyekszem messzemenően figyelembe venni.

### *A rendi-nemesi nyilvánosságmodell és a diétai viták*

Ha a nyugat-európai fejlődés alapján kidolgozott modellek közép-kelet-európai viszonyokra való alkalmazásával ajánlatos is csinján bánni, a korabeli analógiák, összehasonlítások mint a történeti szereplők és közösségek önképét alakító tényezők elsőrendű figyelmet érdemelnek. A komparatív szempontok a hazai nyilvánosságról alkotott, 18. század végi koncepciókban is szerepet kaptak, mindenekelőtt az angol nyilvánosság vonatkozásában. Rákai Orsolya a korszak egyik vezető magyar nyelvű lapja, a bécsi *Magyar Kurir* számait elemezve egy olyan nyilvánosságfelfogást azonosított be, amelyben az angol nyilvánosság modellje követendő, mintaadó példaként szerepelt: olyanként, amelyben „a nyilvános véleménymondás, okoskodás szabad”, és amelyben ez „a fejlődés egyik legfőbb előfel-

<sup>8</sup> E vonatkozásban az elemzések egyik alapjául a nyomtatásban megjelent országgyűlési napló szolgál majd. A naplók forrásértékének kérdése vonatkozásában a Szijártó M. István által megfogalmazottakat tartom irányadónak. Lásd Szijártó 2003, 444–445; Szijártó 2005, 28. Vö. még Poór 2003, 102–105.



tételeként” jelent meg. Itt egyrészt a korban igen elterjedt, a csinosodás programjához kapcsolható értelmezési keret jelentőségét kell kiemelni, amelyben a(z ekkor még főként rendi-nemesi értelemben felfogott) nemzet pallérozódásának szükségessége volt hangsúlyos. Ez gyakran egy jellegzetes összehasonlító perspektíva alkalmazásával járt együtt, melyben rendre a fejlettnak tekintett (a korban gyakran használt metaforával élve „magasabb polcon lévő”) nemzetekhez való felzárkózás igénye fogalmazódott meg.<sup>9</sup>

A nyilvánosságról alkotott korabeli nézetek „mainstream” áramlatában azonban nem a pallérozódás, hanem a politikai diskurzusban általában véve is domináns rendi-nemesi érdekvédelem képzetrendszere játszotta a főszerepet. Ebben a *publicum*nak a „nemesi nemzet megalapozta sajátos felfogása” volt meghatározó, amely mint egyfajta „juss” tételeződött, vagyis lényegében a nemesi szabadságdiskurzusba beleíródó jogvédelemként nyert értelmet.<sup>10</sup> Az angliai nyilvánosságról alkotott ideáltipikus kép maga is a 18. század végi Magyar Királyság társadalmi-politikai viszonyai kontextusában kapott sajátos jelentést, egyrészt a csinosodás komparatív dimenziójához illeszkedve, másrészt az ezzel számos korabeli érvelésben jellegzetes módon összefonódó rendi-nemesi értékrend szélesebb kereteibe ágyazódva. A kontextuális jelentések eltérő történeti-társadalmi viszonyrendszerekből következő különbségei mellett ugyanakkor egy tipológiai egyezést is érdemes tekintetbe venni: a nyilvánosság *viszonylagosságát*. Azt, hogy a nyitottság, hozzáférhetőség és átláthatóság képzeleinek ideológikus hangoztatása mellett a korabeli nyilvánosságmodellek egyben

<sup>9</sup> Takáts 2007, 19–20; Takáts 2013.

<sup>10</sup> Rákai 2008, 139. Bár Rákay Orsolya a *Magyar Kurirt* ebben az időben szerkesztő és a legtöbb híradást író Szacsavay Sándor kapcsán arra is utal, hogy éppen nála ez nem feltétlenül jelentette kizárólag a nemesi nemzettel való azonosulást. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni Kókay György megjegyzését is, miszerint Szacsavay – „josefinista felvilágosultsága” és a nemesi mozgalommal szemben megfogalmazott kritikái mellett is – az országgyűlés időszakában csatlakozott a „patrióta nemességhez”. Az 1790–91. évi nemesi mozgalom „gravitációs erejének” hatását sokaknál megfigyelhetjük az időszakban. Többek közt annál a Koppi Károlynál is, aki II. József korábbi híveként 1790-ben sok tekintetben közeledett a nemesi ellenzék álláspontjához (Forgó 2012, 129), de mellette a josefinista „értelmiség” több más tagjánál is. (Benda 1957, XXVIII–XXXVIII.) A Szacsavay kapcsán felmerülő dilemma egyik aspektusaként érdemes jelezni azon hosszabb távon érvényesülő folyamat relevanciáját is, melynek lényege, hogy a honoráciorok gyakran azonosultak a rendi nemzettel, illetve különböző privilégiumok biztosításával az is megnyitotta előtük kapuit. Vagyis a „kettős lojalitás” Szacsavay és mások esetében kimutatható jelensége nemhogy nem mond ellent annak, hogy a korszakban a nyilvánosság rendi nemzet meghatározta képzele tekinthető dominánsnak, hanem éppenséggel maga is ezt a tételt erősíti.

a *kizárások* rendszereit is implikálták, legyen ezek aktora a „gazdasági-lag emancipálódó polgárság” (Anglia esetében), avagy a „nemesi nemzet” nevében fellépő jómódú köznemesség (a korabeli Magyar Királyságban). Végül azt is meg kell említeni, hogy az angliai nyilvánossággal való példálózás az angol és a magyar alkotmány- és jogfejlődés hasonlóságairól alkotott korabeli nézetekkel is korrelatív viszonyban áll. Utóbbiakban ugyanis a szigetország alkotmányos berendezkedésének és politikai működésének bizonyos elemei szintén a rendi-nemesi önértelmezés perspektívájának megfelelően értelmeződtek át.<sup>11</sup>

A rendi-nemesi jogvédelemben illeszkedő elgondolásról lévén szó, nem túlságosan meglepő, hogy a publicitást rendi-nemesi előjogként értelmező felfogás az 1790–91. évi országgyűlésen nagy súllyal jelent meg, főként a magyar hivatalos nyelvként történő bevezetéséről szóló viták során.<sup>12</sup> A nyelvkérdés mint a II. József központosító törekvéseivel szemben megnyilvánuló nemesi-nemzeti ellenállás egyik szimbolikus töltettel, egyben valós politikai tétellel is bíró eleme a jozefinus szisztéma bukását követően is a közélet fókuszában maradt. A probléma előtérbe helyeződésében nagy szerepet játszott az uralkodó 1784. április 26-án kibocsátott, a történeti szakirodalomban szokásosan „nyelvrendeletként” emlegetett királyi leirata, amely új hivatalos nyelvként a németet vezette be a dikasztériumokban, a vármegyékben és a városokban, emellett a törvényszékek nyelveként is a németet jelölte ki, valamint a hivatalviselés, a gimnáziumokba való felvétel és az országgyűlésre való követül választás feltételül is a német nyelvtudást szabta meg.<sup>13</sup> Az alapvetően bürokratikus-racionális, a Habsburg Monarchia centralizációját szem előtt tartó megfontolásokból meghozott rendelkezést a politikailag aktív rétegek elsöprő többsége „germanizáló” intézkedésként értelmezte, a nemzet eltöröltetését vizionálva.<sup>14</sup> A megyei nemesség (és részben a városi polgárság is) a királyhoz és a helytartótanácshoz intézett feliratokban, valamint az utóbbinak és a kancelláriának címzett levelekben tiltakozva kelt a nemesi-rendi

11 Aranka 1790; Bónis 1954, 183–184.

12 Naponként-való 1791; Hönich 2020.

13 Míg az intézkedés a kormányiszékek esetében 1784. november 1-i hatállyal lépett érvénybe, a vármegyék és a városok ehhez képest egy év haladékot kaptak, az alacsonyabb bírói és más hivataloknak pedig legkésőbb három év elteltével kellett áttérniük a németre. Lásd Marczali 1888 [1885], 385–386; Szekfű 1926, 7–8; Soós 2005, 266–267; H. Balázs 1989, 1064.

14 Marczali 1888 [1885], 390–397; Soós 2005, 271–294.

identitás integráns elemeként felfogott latin (részben pedig már ekkor a magyar) nyelv védelmére.<sup>15</sup> 1790-re a hangsúly már egyértelműen a magyar nyelv hivatalos bevezetésének propagálására helyeződött át, nem kis mértékben a megelőző időszak magyar nyelvet pártoló nyelv művelő irodalmának hatására és az országgyűléssel párhuzamosan a nyomtatott nyilvánosságban zajló azon vitáktól sem függetlenül, melyek a közéleti, hivatali nyelvhasználat, illetve az oktatási nyelv kérdései körül forogtak.<sup>16</sup>

Az 1790 júniusában összeülő alsótábla első ülésnapjain a hivatalos nyelvhasználat tágabb kérdésköre kiemelt figyelmet kapott, ezen belül pedig a diétai napló nyelve volt az egyik vitapont.<sup>17</sup> Már az alsótábla első, június 10-i országos ülésén terítékre került az országgyűlési napló nyelvének és nyomtatásának problémája,<sup>18</sup> e kérdéseket a következő két nap ülésein is tárgyalták.<sup>19</sup> A korábbi országgyűlések hivatalos naplói latin nyelvűek voltak, mint minden, az országgyűlések működése során keletkezett irat.<sup>20</sup> Ez 1790-ben megváltozott: ettől fogva a naplót magyar nyelven vezették (ez számított autentikus változatnak), és azt fordították latinra.<sup>21</sup> A nyelv kérdéséhez kapcsolódóan, mint a diéta működését és nyilvánosságát érintő ügy a diárium kinyomtatásának kérdése is nagy port kavart. A rendek a napló kinyomtatása mellett döntöttek, ami a szokásos gyakorlat megváltoztatását jelentette, hiszen a korábbi országgyűlések naplóit nem nyomtatták ki.<sup>22</sup>

15 H. Balázs 1987, 227; H. Balázs 1989, 1065–1069; Soós 2005, 271.

16 Szekfű 1926, 1–26; Bíró 1995a, 117–138; Margócsy 2015; Hönich 2013; Hönich 2015.

17 Fontos külön jelezni, hogy az alsótábla naplójáról van szó, mivel a felsőtábla üléseiről nem vezettek naplót. (A főrendi napló vezetéséről csak jóval később, 1839-ben születik döntés. Lásd Dobszay 2019, 290.) Bár az elhangzottakat nem szó szerinti lejegyzésben, hanem a legtöbb esetben tartalmi összefoglaló formájában közzé tett dokumentumról van szó, a szakirodalomban bevettnek mondható szóhasználatnak megfelelően itt és a továbbiakban a napló/diárium terminust használom. A vázlatosabb jegyzőkönyvi formától a vita menetét pontosabban rögzítő részletes napló felé vezető fejlődés történetéhez lásd mindenekelőtt Dobszay 2019, 286–288.

18 Az alsótábla országos ülései megkülönböztetendők a korban az ún. kerületi ülésektől. Az ország négy (Dunán inneni, dunántúli, Tiszán inneni és Tiszán túli) kerülete szerinti ülésezés szokása végighúzódik a 18. századon, de ennek viszonylag szilárd intézményes keretei csak a század végére alakultak ki, főként az e tekintetben mérföldkőnek számító 1790–91. évi diéta során. Mind a dunai, mind a tiszai kerületek gyakran közösen üléseztek, és a négy kerület együttes ülései sem voltak kivételesek. (Vö. Szijártó 2005, 331–348.)

19 Naponként-való 1791, 11–12, 18–36.

20 Szijártó 2005, 132.

21 Naponként-való 1791, 30–31.

22 Kivételt képez az 1681. évi soproni diéta, melynek aktáit *Acta Comititalia Soproniensia* címen adták ki. (Vö. Szijártó 2005, 27.)

Ami a kinyomtatás körüli polémiát illeti, ez abból adódott, hogy a főrendek elleneztek az alsótáblának a napló publikálására irányuló javaslatát. Az ugyanis meglátásuk szerint egyrészt azon régi gyakorlat megszüntetésének veszélyével fenyegetett, melynek során a szegényebb ifjúság a „külömbféle Követek mellett, a naponként való Jegyzésnek írása által” szerezhetett politikai tapasztalatot és leshette el a politizálás csínját-bínját.<sup>23</sup> Emellett pedig azon aggályuknak adtak hangot az alsótábla június 11-i üzenetére adott válaszukban, hogy a „köz-végezéseket, és tanátskozásokat a Világ-színe eleiben terjeszteni” már csak azért sem volna tanácsos, mert ez a fajta átláthatóság illetéktelen szemeknek engedne betekintést a diétai politika mindennapi működésébe, láthatóvá téve az ellentéteket és a folyamatosan változó viszonyokat, illetve azt, hogy maguk a döntések is gyakran módosulnak az ügymenet során. A főrendek szerint féltő, hogy ez azt a látszatot keltené, hogy a „Nemzet” ingadozik döntéseiben, ami nem vetne jó fényt az országra, és lényegében a nemzet megítélését rontaná a külföldiek előtt.<sup>24</sup>

Ezt a pontot az alsótábla egy olyan érvelésre támaszkodva utasította el, amelyben egyrészt a közösségi szempontoknak az egyéni érdekek feletti primátusa, másrészt a nyilvánosság rendi-nemesi szabadságfogalommal való szoros kapcsolata hangsúlyozódott. A felsőtáblának a kiskövetekre vonatkozó érvével azt az elvet szegezték szembe, hogy ha a „Haza dólgainak elő-menetelével ellenkezésbe jön a' különös Személyek tekintete”, akkor a haza javának (vagyis jelen esetben a napló kinyomtatásának) szempontja kell hogy nagyobb súllyal essen latba. A főrendeknek a nyilvánosság korlátozását célzó megfontolásaival pedig annak aláhúzásával szálltak szembe, hogy a politikai viták számára biztosított nyilvánosság éppenséggel a „Nemzettséges Szabadság” fő támasztéka.<sup>25</sup>

„[H]a magok a' Kül-földiek Hazájoknak böldogítására elébbeni Végezéseket ujjonnan eleikbe tűnt Okokból változtatni nem tartózkodnak, azt, ezen Nemzetnek sem tulajdonithatják álhatatlanságnak; Mivel tehát a'

<sup>23</sup> Az ún. *dictatura*, vagyis a hivatalos iratok és a napló diktálás útján történő sokszorosítása az alsótáblán a kiskövetek (a követek mellett az országgyűlésre küldött ifjak) feladata volt. (Lásd Szijártó 2005, 124–125; Dobszay 2019, 281–283.) Szijártó István arra is felhívja a figyelmet, hogy a felsőházban is volt diktálás, több jel utal ugyanis arra, hogy a 18. század folyamán a főrendek is alkalmaztak írnokokat. (Szijártó 2005, 125.)

<sup>24</sup> Ez az alsótáblának küldött június 12-i válaszüzenetük negyedik pontjában szerepelt. (Naponként-való 1791, 31–34.)

<sup>25</sup> Naponként-való 1791, 34.

Nemzettséges Szabadságnak, a Nyilván-valóság vólna élesztője, az elébbe-ni, 's fenntebb ki-tett okok által meg-lévén a' Statusok, és Rendek, a naponként való Jegyzések ki-nyomatásának Haszna 's szüksége eránt győ-zettette, ezeránt elébbe-ni Végezések mellett továbbá-is meg-állottak.”<sup>26</sup>

Az alsótábla részéről megfogalmazott koncepciónak a nyilvánosság témája szempontjából vett legfontosabb eleme, hogy benne a szabadság érvényesülését elősegítő tényezőként a nyilvánosság tételeződik. A nap-lóban rögzített érvelés értelmezéséhez érdemes felidézni a *Magyar Kurir* országgyűlési eseményekről szóló azon tudósítását, mely szerint Balogh Péternek az alsótábla június 12-i ülésén a napló magyar nyelven történő nyilvánosságra hozása mellett mondott beszéde után a hallgatóság sora-iból érkező következő (kollektív) felkiáltás hangzott el: „Éljen ezen Anyai nyelv oszlopa! [n]yomatassék magyarul a' *Deárium*; mert a' szabadság-nak a' *publicitás*, a' dolgoknak közönségessé való tételek, az első jele!”<sup>27</sup> Az idézet adott formájában nyilvánvalóan fiktív, hiszen nehezen elképzelhe-tő, hogy a résztvevők egy csoportja spontán módon, előzetes egyeztetés nélkül ugyanazokat a szavakat használva reagált volna a nógrádi követ beszédére. Ha a szerkesztő Szacsvey Sándor tehát vélhetően némileg dra-matizálva közölte is az epizódot, mintegy a saját véleményét is artikulálva a beszámoló adott formáján keresztül, ez tartalmilag több szempontból is illeszkedik a napló vonatkozó passzusaihoz. Összevetve őket egymással látható, hogy az újság által közölt mondatok és az alsótáblai üzenetben megfogalmazott nyilvánosságkonceptió középpontjában egyaránt a sza-badság és a nyilvánosság összekapcsolása áll, a lényegét illetően tehát alapvetően megfelelnek egymásnak. Ugyancsak közös vonás, hogy mind a naplóban, mind a *Magyar Kurir* beszámolójában található idézetben a szabadsággal mint magától értetődő, megkérdőjelezhetetlen alapérték-ke találkozzunk a nyilvánosság szükségességének igazolása során.

Ugyanakkor két különbség is figyelmet érdemel. Ezek közül kisebb je-lentőséggel bír, hogy míg a diétai naplóból vett részletben a nyilvánosság mint a szabadságot előidéző tényező tűnik fel (faktor), a *Magyar Kurir*ban idézett felkiáltás előbbit utóbbi érvényesülésének jeleként tételezi (indi-kátor). Ez az eltérés abból a szempontból nem tekinthető szubsztanciális

<sup>26</sup> Naponként-való 1791, 34.

<sup>27</sup> *Magyar Kurir* 1790, 711. (Részben idézi Kókay 1979, 144.)

jellegűnek, hogy egyik megfogalmazásban sem gyengíti a nyilvánosság és a szabadság közti esszenciális kapcsolat tételét. Egy másik különbség ugyanakkor a diáriumból vett részletben megjelenő koncepció egy alapvető fontosságú vonására világít rá. A „szabadság” aktuális jelentésének a „nemzettséges” jelző alkalmazásával történő lehatárolása, amely a napló fogalomhasználatát meghatározza, hiányzik az újságban található idézetből. Ennek nem annyira az utóbbi megítélését illetően van jelentősége, hiszen önmagában a jelző nélküli használat alapján nem érdemes valamilyen korlátlan szabadságfogalom érvényesülésére következtetni,<sup>28</sup> hanem sokkal inkább a „nemzettséges” jelző vonatkozásában.

Ez a kifejezés, bár benne közvetlenül a szűkebb értelemben vett leszármaszás képzete dominál, a *natio* szélesebb fogalomkörét is felidézi, az adott kontextusban tehát a (rendi-nemesi értelemben vett) „nemzeti” megfelelőjeként értelmezhető. Érdemes e tekintetben felidézni, hogy Marczali Henrik a Dunán inneni kerületek diplomatervezete kapcsán szintén azt hangsúlyozta, hogy a „censura oltalma alá állított sajtószabadságra” való hivatkozás valójában a rendi-nemesi érdekek biztosításának igényével volt egyenértékű. Hogy a fenti nyilvánosságkonceptió ténylegesen a rendi előjogok és szabadságok közé illeszkedett, gyakorlati szempontból mutatja, hogy éppen a *Magyar Kurirt* erőteljesen támadták az országgyűlésen, amiért híreket közölt az ülésekről.<sup>29</sup> Ez arra utal, hogy olyan esetekben, amikor a rendek politikai nyilvánosságot ellenőrző funkciója közvetlenül nem érvényesülhetett, ennek korlátozása részükről komolyan merült fel. Szemben a diétai naplóval, melynek szövegét az országgyűlés által meghatározott procedúra szerint állították össze és szerkesztették, azon országgyűlési tudósítások, melyeket Szacs vay küldött Budáról Bécsbe lapjának, mindenképpen ilyennek tekinthetők.<sup>30</sup>

28 Annál is inkább nem, mert ennek vonatkozásában az is felvetődik, hogy az eredetileg elhangzottakat esetleg mennyiben formálhatta át saját nézetrendszerének megfelelően a tudósító, akár egy jelző elhagyásával is.

29 Lásd Marczali 1907, 12–13.

30 Sőt, a Szacs vay által elért nyilvánosság méretét is érdemes számításba venni, a *Magyar Kurir* előfizetőinek száma ugyanis az 1790-es évek elején ezer fő fölé ugrott fel, ami a korabeli viszonyokat tekintve igen magasnak számít. (Kókay 1979, 140). Ez tehát csak fokozhatta az ellenőrzés igényét. Persze nemcsak rendi, hanem kormányzati oldalon is, miként azt Szacs vay Sándornak a szerkesztői pozícióból való, 1793. év elején bekövetkezett eltávolítása is mutatja. (Rákai 2008, 137–139; Kókay 1979, 150–151.) Az újságokra vonatkozó reformkori korlátozásokhoz lásd Dobszay 2019, 298.

A főrendek az alsótábla imént idézett megfontolásait június 12-én küldött válaszüzenetükben korábbi érvelésükkel összhangban elutasították,<sup>31</sup> amire az alsótábla a következő, június 15-i országos ülésen megfogalmazott végzésben válaszolt. Ebben részben a rendeknek az üzenetváltás során már elhangzott korábbi argumentációja ismétlődött meg, de új elemekkel kiegészítve. Az érvelés első fele a felsőtábla gondolatmenetét visszajára fordítva a diétai politizálás „titkosságát” arra utalva utasította el, hogy az éppenséggel a „Magyar Nemzetet” sújtó balvélekedéseknek ad táptalajt. A napló kinyomtatásából következő átláthatóság viszont, épp ellenkezőleg, a nemzet „egyenességét, a’ köz-Jóhoz vonzó igaz Készségét, és fundamentomos szerződések által meg-határozott Fejedelmi, ’s Nemzeti Jussoknak fenn-tartására egy-aránt vigyázó gondoskodását, de egyszersmind annak sok rövidségit, és mély Sebeit” mutathatja fel a „külső Országok” számára.<sup>32</sup> Az érvelés hivatkozik a pallérozott nemzetek példájára, melyek vitáikat nyilvánosan folytatják le, végül a napló kinyomtatását annak említésével ajánlja a főrendek figyelmébe, hogy az az „elnyomtatott magyar nyelv” terjedését is elősegítheti.

Összegzésképp leszögezhetjük, hogy a napló kinyomtatása körüli vitában a fenti argumentációk alapján a nyilvánosság két, egymástól egészen eltérő elképzelése regisztrálható. Az alsótábla üzeneteiben egy olyan koncepció fogalmazódott meg, mely a politikai viták átláthatóságát a rendi szabadságok részeként, ám a magyar nyelv fejlesztésének és terjesztésének szempontjaival is kiegészítve propagálta, szemben a főrendek klaszszikus, elsősorban az exkluzivitás szempontját szem előtt tartó, a politika árkánumpfogásán<sup>33</sup> alapuló elképzelésével. Miközben a rendek naplóban rögzített felfogása a főrendi álláspontnál jóval szélesebb körű politikai nyilvánosságot implikál, más irányban („lefelé”) maga is szűkítő jellegű, hiszen benne a politikai nyilvánosságban való részvétel végső soron mint

31 Naponként-való 1791, 36.

32 Naponként-való 1791, 38–39.

33 Az árkánum fogalmát itt nem a szorosán vett, az államhoz kapcsolt értelmében használom (*arcana imperii*), hanem (a főrendeknek a szóban forgó vitában érvényesített politikafelfogására vonatkoztatva) egy olyan kiterjesztett jelentésben, amely a politika és a politikai gyakorlat általában vett exkluzivitására (és ezért egyben annak „rejtelmes”, „titokzatos” mivoltára is) utal. A fogalom jelentésének kiterjesztését tekintve tehát Reinhart Kosellecket is követtem, aki *Kritika és válság* című művében a kifejezést a szabadkőműves páholyok működés módjára alkalmazta, és úgy fogalmazott, hogy „a páholytitok az egyház misztériumai és az államok árkánumpolitikája mellett foglal helyet.” (Koselleck 2016, 78.)



egyfajta privilégium tételeződött, és a politikailag meghatározó rendi-nemesi rétegek által történő ellenőrzés igényét hordozta magában.

## A nyilvánosság egy figyelemre méltó koncepciója 1792-ből

Mint azt a *Magyar Kurir* példáján láthattuk, a politikai nyilvánosságot a nemesi szabadságok körébe utaló felfogás jelenléte nem korlátozódott a diétai vitákra. Jól mutatja e koncepció elterjedtségét és korabeli jelentőségét, hogy a II. József halálát és a jozefinizmus bukását követő időszakban burjánzó nyomtatott politikai irodalomban is feltűnik. Bár az ekkoriban megjelent írások zöme az *oeuvres des circonstances* jegyeit mutató, az aktuális politikai vitákra közvetlenül reflektáló röpirat, hosszabb-rövidebb polemikus mű, illetve alkalmi költemény, elvéve olyan munkákkal is találkozhatunk, melyekre egy-egy problémakör rendszeresebb, bizonyos elméleti mélységet sem nélkülöző kifejtése is jellemző. Ilyennek tekinthető Oswald Zsigmond *Az igaz hazafi* című, a szerző nevének feltüntetése nélkül 1792-ben megjelent könyve, amelyben az időszak olyan, a közéleti viták középpontjában álló problémái kerülnek terítékre, mint a hazafiság, a nemzeti nyelv vagy a protestáns egyenjogúság kérdései. A munka egyik fő specifikumát egy olyan markáns, jól érzékelhető szerzői törekvés képezi, amely a tárgyalt kérdések rendszerépítő jellegű kifejtését célozza.<sup>34</sup> Oswald a közösségi szerveződés általa ideálisnak tartott komplex rendszerét vázolja fel művében, és ebben az „elmének, nyelvnek, írásnak, Tudományoknak, és Tud[ó]soknak jussaival” kapcsolatos szempontok alapvető szerepet kapnak.<sup>35</sup> Mivel pedig ezt az időszakban meglehetősen szokatlan rendszerességgel és elméleti érzékenységgel teszi, érdemes figyelmet szentelni *Az igaz hazafi* e tekintetben releváns érveléseinek, melyek az

34 Jelen tanulmány keretei között nincs mód arra, hogy a szerzőről és a műről részletesebben is szóljunk. A további tájékozódáshoz lásd Hönich 2018.

35 [Osvald] 1792, 8–9. Oswald a „tudomány” fogalmát a korszakban bevett, „az írott dolgok összességére” kiterjedő értelemben használja művében. (E jelentéshez lásd többek közt Bíró 1995b, 481; Bíró 2005, 8.) Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a „tudomány” eme „rég” jelentése mellett – másik regiszterben – ekkor már felemelkedőben volt egy „új” is: a szaktudományok rendszerének formálódásával a 18. század végén egy differenciálódó tudományfogalom kialakulása is tetten érhető. (A jelenségre más kontextusban utal például Balogh 2015, 229.)



„elme, nyelv és írás szabadságáról”,<sup>36</sup> valamint a „tudományoknak és a’ tudós férfiaknak betségéről” szóló fejezetekben kapnak helyet munkájában.<sup>37</sup>

Osvald a két szóban forgó, a műben tartalmilag egységben kezelt fejezetet egy rövid elméleti alapvetéssel vezeti be. Ebben a „testet”, a „lelkiismeretet” és az „elmét” hasonlítja össze abból a szempontból, hogy ezek normálisnak tekintett működéséhez milyen sajátos okokból kifolyólag elengedhetetlen a „szabadság” állapota. Az érvelés központi mozzanataként egy olyan hasonlatot alkalmaz, melynek segítségével az „elmére” vonatkozó elvont szabadságigény a „test” mozgásszükséglete alapján válik igazolhatóvá. Az egész argumentáció tehát a mozgás nélkülözhetetlenségének tételéből indul ki, amelyet Osvald elsőként közvetlenül a „test” fizikai valóságára vonatkoztatva érvényesít (mozgás nélkül az emberi test is elveszti elevenségét és életerejét), majd az „elme” és a „gondolkodás” dimenziójára visz át, melyben a „mozgás” szükségessége a „fejlesztés” szempontjaként jelenik meg, közvetlenül a kollektivitás szintjére is alkalmazva („nép”).

„Az elmének ereje hasonló tulajdonsággal bír, mint a’ test[é], a külömb-külömb féle szabados, serény, és nyomós gyakorlások, a’ kézi munka, az úzás, fegyver forogtatás, küszködés, tántzolás, futás, és több e’ félék adnak a’ testnek gömbölyeységet, keménységet, elevenséget, virgantzágat; és izmosságot; a’ peshett nyugodalomban ellenben ha a’ test mindenkor tsak egy forma erőltetett mozgásokhoz köttetik bádgyott és beteges léssen: ha azért valamelly Nép azt kívánnya, hogy elméjének ereje tsir[á]jából ki-fejtödgyék, ’s idővel virágozzék, szükséges, hogy ennek is a’ szabados gyakorlás meg-engedttessék; a’ szabad gondolkozás az elmére nézve azt a’ hasznot tészí, mellyet téssen a’ mozgás a’ testre nézve, és a’ természet ellen való gyüloletes erőszak valamint a’ testet, úgy az elmét is merevedté, és tompává teszi.”<sup>38</sup>

A fentiek ugyanakkor nemcsak a mozgás analógiája, de a mű egyik központi, a lelkiismereti szabadságra vonatkozó tétele<sup>39</sup> alapján is meg-

36 Tanulmányomban nemcsak Osvald korabeli terminusait, hanem a gondolat-, szólás- és sajtószabadság fogalmait is használom. Utóbbiak minden esetben a modern asszociációktól élesen elhatárolt, a 18. század végi koncepcionális keretekre vonatkozó jelentésváltozatban értendő.

37 [Osvald] 1792, 112–119.

38 [Osvald] 1792, 112.

39 [Osvald] 1792, 59–111; Hönich 2018, 178–230.

erősítést nyernek. Utóbbinak a „természet törvénye” és a „józan okosság” alapján belátható jogossága is alapot szolgáltat arra, hogy a „szabadság” érvényesülése a gondolkodás vonatkozásában mint alapkövetelmény tétéleződjön. Ebből következően pedig ugyanez ennek médiumai, a „nyelv” és az „írás” tekintetében is érvényesítendő elvként tűnik fel.

„Az elme vagy is ennek meg fogó, találó, és ítélő tehetségei a' magok munkáit elő beszéd, avagy nyelv, és írás által adgyák elől. Ezeknek pedig a' természet és a' józan okosság törvénye szerént az a' jussok vagon, a' mi a' Lelki ismeretnek, mivel hogy a' Lelki ismeret is ezekből veszi eredetét. [...] [V]alamint a testnek fenn-tartására a' szabados mozgás; a' Lelki-ismeretnek szabadságára pedig a' szabad vizsgálás, ítélet, 's választás szükségképpen, ' el-kerülhetetlenül kívántatik, szintén úgy szükséges lészenn az elmének is a' szabados gondolkozás, hogyha pedig ennek a' jónak és a' gonosznak megismérete körül vizsgálódní szabados dolog, minden bizonnal szabad lészenn ennek minden más féle igazságok körül is szorgalmatossan, 's minden erőltetés nélkül gondossan forgolódní; sőt szabad lészenn elmélkedésével tett találmányait a' nyelvnek és az írásnak tolmátsága által is világosságra hozni, Hazafiúval a' köz jónak elől mozdítása, 's gyarapíttása végett közleni, mivel ez is az elmének természeti jussaiban gyökereztetik, és az egyéb Hazafiúi jussoknál annyival nagyobb, a' mennyivel az elme mindenkor nemesebb a' testnél.”<sup>40</sup>

Az eddig tárgyalt fejtegetéseiben Oswald tehát egy olyanfajta elképzelésrendszert vázol fel, melyben a „nyilvános okoskodás” egyrészt a „hazafiúi jussok” közé sorolódik, másrészt alapjaként az ezek erejét felülmúló „természeti jussok” adódnak, legfőbb hozadékaként pedig a „közjó” előmozdítása tétéleződik. A szerző itt tehát nem pusztán a lelkiismereti szabadság analógiáját alkalmazza a nyilvános okoskodás modelljére, hanem emellett egy kettős, a „hazafiúi” és a „természetes jussokra” egyaránt hivatkozó érvet is bevet.<sup>41</sup> Ami a fenti gondolatmenetet e tekintetben különös jelentőséggel ruházza fel, az Oswald azon gesztusa, amellyel a (modern kifejezéssel élve) szólásszabadsággal kapcsolatos jogköröket a „természetes jussokra” vezeti vissza, valamint hogy ezeknek az elsősorban a politikai előjogokkal bíró csoportokra vonatkozatható „hazafiúi

40 [Osvald] 1792, 113.

41 Ugyanezt alkalmazza a lelkiismereti szabadság és az ebből kiindulva megindokolt protestáns egyenjogúság melletti érveléseiben is. Lásd Hónich 2018, 193–230.

jussok” közötti elsőbbségét is kijelenti.<sup>42</sup> Egy nem sokkal később következő szövegrészben e második elemet bontja ki részletesebben, amennyiben a lelkiismereti és vallásszabadsághoz hasonlóan<sup>43</sup> a szólásszabadságot is a „nemzeti” és „polgári szabadság” minőségével kapcsolja össze.

„Ha szabad a Nemzet, szabad az elme is, szabad a’ nyelv, szabad a’ könyv-írás is. De ki-is gondolhat nagyobb, és illetlenebb képtelenséget, mint a’ hol a’ szabad Nemzetnek elméjére, nyelvére és pennájára bilints vettek, hogy külső állapottyára nézve természeti tagadhatatlan szabadságát szabad gondolkodásával, szóllásával, és írásával ki ne nyilatkoztathassa, meg ne bizonyithassa, másokkal ne közölhesse. Akár mint kérkedgyenek az illetén Nemzetek az ő Nemzeti, vagy polgári szabadságokkal is, merő álom, és tsak árnyék az ő szabadságok, és annak valóságától annyira vagynak, mint a’ Világosság a’ setétségtől. Mert valamint az emberi test ha a’ szemlátásától meg fosztattatik, majd minden emberi kötelességekre alkalmatlanná tétetik, úgy a’ közönséges társaság is, mellyben az elmének, ennek az élet-szövétnekének, és ennek talmátsainak, a’ nyelvnek, és az írásnak szabadságok meg-köttetik, s’ ugyan-ezen okból minden dolgában vakoskodik.”<sup>44</sup>

Látható, hogy Oswald itt a „szabadság” különböző regisztereit kapcsolja össze, amennyiben érvelésében a nyilvános okoskodás és a „nemzeti”, illetve „polgári” szabadság minősége kölcsönösen meghatározzák egymást. Bár az utóbbi jelző a szóhasználat szintjén jelzésértékű lehet, mégsem következik belőle, hogy ne a szabadság szűkebb értelemben vett rendi (azon belül is elsősorban a Magyarországon politikailag elsősorban meghatározó nemességre vonatkoztatott) értelmét tekintsük dominánsnak a gondolatmenetben. Úgy tűnik, a rendi-nemesi irányú szabadságfogalomnak alárendelődő használat az, amelyik biztosra vehető, és ezt az értelmezést a „római polgár” szabadságát rendiesített változatban felidézni képes „polgári szabadság” szintagma inkább erősíti, mint gyengíti.<sup>45</sup> A nyilvánosság

42 Oswald műve egy másik érvelésében a protestánsok számára megadandó „hazafiúi és polgári jussokról” beszél. [Osvald] 1792, 91.

43 [Osvald] 1792, 64.

44 [Osvald] 1792, 115.

45 A szóhasználat diszkurzív kontextusát érzékeltetendő érdemes egy korabeli példát felidézni. A „polgár” jellegzetes, az anyanyelv használata melletti érvelésbe ágyazott, de rendi jelentéstartalmat hordozó használatát találhatjuk meg Vedres István először 1790-ben megjelent röpiratában: „Mert olvassuk azt, hogy a Német Nyelvnek sokkal nagyobb hasonlatossága legyen a Görög, mintsem a Deák nyelvhez; és valóban mit ábrázol a Kerületekre felosztot Német Ország egyebet,

és ehhez kapcsolódóan a „nemzet” ennél szélesebb, nagyközösségi jelentésváltozatának érvényesülése erre utaló szövegmozzanatok hiányában e passzus kapcsán tehát még másodlagos referenciaként sem vethető fel.

Ennek fényében alapvető fontosságú kérdésként vetődik fel, hogy vajon a „nép” fogalmának azon használata esetében, melyet *Az igaz hazafiból* elsőként citált passzusban figyelhetünk meg, illetve a „közjó” azon előfordulása vonatkozásában, melyre a második idézet kapcsán korábban felhívtuk a figyelmet, mennyiben tekinthetjük magától értetődőnek a szűkebb rendi-nemesi vonatkoztatási keretek érvényesülését, illetve milyen fokon feltételezhetjük esetleg a mű fontos alapfogalmai esetében máshol kimutatható szélesebb, társadalmilag kiterjesztő jelentésváltoztatokat.<sup>46</sup> E tekintetben érdemes felidézni, hogy Oswald az imént idézett szövegrész után nem sokkal a nép felvilágosítását propagálja, mégpedig a „tudományok” és az anyanyelv terjesztésének fontosságát hangsúlyozva. Ezen eszmefuttatásában a „tudományokra” utalva arra buzdít, hogy „betsüllyük meg [...] az Isteni jósnak ezt a’ meg betsülhetetlen ajándékát, és ennek jól tévő sugárait Nemzeti nyelvünknek segedelme által, minden Rendre, és Sorsra ki terjesztvén vessük meg Nemzetünk közönséges boldogságának fundamentomit.”<sup>47</sup> Ez a megfogalmazás minden kétséget kizáróan a nemzeti közösség és a („közjó” szinonimájaként értendő) „közboldogság” kiterjesztett értelmét implikálja, vagyis Oswald itt egyértelműen kilép a nyilvánosság szűkebb, rendi-nemesi felfogásának keretei közül.<sup>48</sup>

Ebből kiindulva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Oswald a nyilvánosság problematikája tekintetében (egyébként a műben tárgyalt több

mint Görög Ország Városainak különkülön való Birodalmait. A’ Nemzeti Magyar Nyelv pedig sokkal hasonlőbb a’ Deák, mintsem a’ Görög, vagy másféle Nemzet Nyelvéhez, kevés különbsége is vagyon egy Magyar Szabadsággal élő Nemes Embernek a’ hajdani Rómának Polgárjától.” Vedres 1807 [1790], 16–17.

46 A „közjó” társadalmilag kiterjesztő jellegű jelentésváltoztatát lásd többek közt [Osvald] 1792, 51–52; Hönich 2020, 65–85. Ami a „nép” fogalmát illeti, ez alatt Oswald a kor szóhasználatának megfelelően olykor a nemességet érti ([Osvald] 1792, 29, 32.), máskor pedig a *misera plebs contribuens* értelmében használja ([Osvald] 1792, 35.) A fogalom egy kettős jelentésű (potenciálisan a *plebsre* és a *populus Werbőczyánusra* is referáló) változata: [Osvald] 1792, 22–23. Mindemellett a műben a „köznép” alak alkalmazása is megfigyelhető, ami a nemesi *populust* jelölő szűkebb jelentéskörtől való explicit elkülönítésként értelmezhető. [Osvald] 1792, 24, 51–52.

47 [Osvald] 1792, 118.

48 Említést érdemel, hogy az idézetben szereplő „rend” kifejezés Oswald művében elsősorban társadalmias jelentésben szerepel, vagyis nem pusztán a politikai előjogokkal bíró csoportokat jelöli vele, hanem a „társadalmi csoport” értelemben használja. Lásd például [Osvald] 1792, 42, 47; Hönich 2018, 65, 157.

más kérdéskörhöz hasonlóan) kettős regiszterben mozog. Míg az „elmének, a’ nyelvnek, és az írásnak szabadsága” vonatkozásában a szűkebb értelemben vett rendi (vagyis lényegében: nemesi) referenciális szint a domináns, a fejezet utolsó néhány lapján tárgyalt „tudományok” tekintetében ennél jóval szélesebb közösségfelfogás mutatható ki. Összességében azt a konklúziót fogalmazhatjuk meg, hogy a „nyilvánosság” Oswald által felvázolt modelljében tetten érhetünk egy olyan társadalmilag inkluzív jelentéstendenciát is, amelybe nem csak a szűkebb értelemben vett politikai közösség tagjai érthetők bele, ez azonban korlátozott érvényességgel bír, és kifejezetten a „tudományok” terjesztésének projektjére vonatkozik. Ami a nyilvánosság politikai implikációit, illetve ami a „nemzeti/polgári szabadsághoz” kapcsolódó, politikailag is motivált jelentéstulajdonítást illeti, e tekintetben egyértelműen a rendi-nemesi vonatkoztatási keretek meghatározóak. Ugyanakkor mindezt jelentősen árnyalja az a tény, hogy Oswald a két regiszter egymáshoz való viszonyát problematizálva a nyilvánosság közéleti-politikai, illetve a „tudományok” felőli aspektusait *expressis verbis* is összekapcsolja egymással, amikor a fejezetnek a nyilvánosság e két körét tárgyaló első és második részét összekötő megállapításában a tudományokat az „elme, nyelv és írásbéli szabadságnak fáklyáinak” nevezi.<sup>49</sup> Vagyis a nyilvánosság e két dimenziója nem véletlenszerűen, hanem tudatosan végiggondolt szerzői stratégiából következően szerepel egyazon fejezetben.

Oswald nyilvánossággal kapcsolatos nézeteinek közéleti-politikai, tehát rendi-nemesi irányú hangsúlyai érvényesülnek azon érvelésben, melyben a szerző azokra a veszélyes lehetőségekre hívja fel a figyelmet, amelyeknek a nyilvános okoskodás szabad közösségi gyakorlata gátat szabhat. Mint megtudjuk, utóbbi áldásos hatása legfőképp abban áll, hogy garanciákat teremt bizonyos nemkívánatos jelenségekkel szemben:

„Nintsen ennél hatalmasabb fegyver a’ *Superstitio*, és *Despotismusság* ellen, mivel ez tselekszi, hogy a’ Vallásból vak buzgóság, pénzt halászó ezer igazságtalan, és a köz jónak hasznával ellenkező tündér mesterségek, zabolátlan tzudar fősvénység, Világi birodalom, és ezt lépésenként követő törvénytelen hatalom, és semmi határt nem ismerő kényes uraság,

49 [Oswald] 1792, 117.

melly az egyedül való uralkodástól tsak annyival különbözik, mennyivel az akarat a' tseleked[et]től neszármozzék.”<sup>50</sup>

Osvald három politikai főfogalmat gyúr itt egybe: a vak tekintélytiszteltet vallásos meggyőződéssel kapcsolatos formáját („superstitio”), annak azon változatát, melyet a világi rend egy adott típusa táplálhat („despotizmus”), valamint a magánérdek egoista követésének ezekhez kapcsolódó attitűdjét.<sup>51</sup> A néhány sorba összesűrített konglomerátum ellenpólusán a nyilvánosság egy olyan modellje áll, amelynek értéke a „közjó” zsarnoksággal szembeállított, tehát republikánus vonatkoztatási pontokat is megjelenítő fogalmában sűrűsödik össze.<sup>52</sup> Megállapítható, hogy a nyilvános okoskodás szabadságának a despotizmussal való konfrontálása ugyanazt a rendi-nemesi nyilvánosságfogalmat implikálja, melyet több korábbi idézetben és a diétai vitákban is tetten értünk. E szembeállítással ugyanis áttételesen a rendi dualizmus elképzelésrendszerében a zsarnokság ellenpólusát képező rendi-nemesi szabadságfogalom érvényesül az argumentációban, ami egyúttal a „szabadság” rendies-republikánus értelmének, vagyis lényegében a politikai részvétel elvének a „nyilvánosság” aspektusa felőli újrafogalmazásaként is értelmezhető.

## Nyilvánosság és cenzúra

Az eddigieket tovább erősítik, más szempontból pedig árnyalják azon szövegrészek, melyekben Osvald a nyilvánossággal kapcsolatos általános-elméleti megfontolásait a kortárs jelen összefüggésrendszerében is elhelyezi. Az okoskodás nyilvánosságának „legkeményebb monarchiákban” való létjogosultságát külön kiemelve ugyanis többször is bizonyos „borotvált fejű hazafiakra” tesz kritikus, sőt dehonesztáló megjegyzése-

<sup>50</sup> [Osvald] 1792, 114.

<sup>51</sup> A két első elem egymás mellett szerepeltetésével a „szabadság” rendi-nemesi és felekezeti (Osvald esetében nyilvánvalóan protestáns irányban elfogult) szegmensei fonódnak össze az érvelésben. Érdemes kiemelni, hogy a vakbuzgóság fogalmával egy másik alkalommal is találkozunk a műben: Osvald a katolikusoknak a protestáns felekezeti szabadságot korlátozó múltbéli tevékenységét jellemzi a kifejezéssel. [Osvald] 1792, 56–57.

<sup>52</sup> Gelderen–Skinner 2002.

ket. Utóbbiak a politikai önkény, a vallási vakbuzgóság és a közjóval el-  
lentétes magánérdek aktoraiként jelennek meg érvelésében.

„Jaj pedig melly nagy kárával le tsükkentt Hazánkknak mind ezeket  
fel-találhattyük némely borotvtált fejü Hazánkfiaiban! Ez mutattya meg  
a Nemzeteknek eredendő természeti jussaikat, mellyeket az illyenek le  
tapodni kötelességeknek tartják; ez mutat, és tészen határt a' józan okos-  
ságnak partyain ki tsapni akaró felsőségeknek. Valamint tehát a Lelki-is-  
méretnek, úgy az elmének, nyelvnek, és az írásnak még a' leg-keményebb  
*Monarchiában* is tökéletes jussai vagynak, mellyek természetesen azt  
kivánnják, hogy ennek teljes szabadság engedtessek, minémü vagyon  
minden más szabad Nemzetségeknél. Miért kell tehát a' mi szabad Magyar  
Hazánkban ezt egyedül egy két tudatlan borotvtált fejü emberek kénnye,  
és szabad hatalma alá vetni? [...] Igaz ugyan, hogy az ébéli szabadságnak  
is bizonyos határokat kell tenni, mivel az ollyan szabadság, melly semmi  
határt nem ismér, nem szabadság, hanem zabolátlan tséltsapság, ollyan  
ez, mint a' rendes, és szokott folyását el-hagyott sebes folyó viz, melly  
a' maga dölyfös habjaival mindenütt gyászos károkkal kegyetlenkedik.  
Ennek határi, a' mint közönségesen tartatik a' Vallásnak, és a' közön-  
séges Társaságnak bátorságos voltak, 's békességek. Valami tehát ezen  
határ-kövekben meg nem ütözik, valami a' szabad életre *Libertinizmusra*,  
*Deizmusra*, et *Naturalizmusra*, az az mindenféle Vallások belső fundamen-  
tominak [...] felforgatására, a' közönséges Társaságra nézve pedig a' felső  
hatalomnak meg tagadására, a' vagy *Anarchiára* nem vezet, azt mind szó-  
val mind írással közre botsáttani, a' mint az mások sértése, 's gúnyolása  
nélkül megtörténhet, szabados dolog.”<sup>53</sup>

E szövegrészből világossá válik, hogy Osvald a „teljes szabadságot”  
emlegető szóhasználat ellenére korántsem a véleménynyilvánítás kor-  
látlanágát hirdeti. A határok kijelölése két mozzanatból áll össze. En-  
nek egyik eleme az önkényuralommal szembeni elhatárolás, a másik  
a fennálló rend és a közösségi stabilitás normatív képzeteiből kiinduló  
határszabás és az ezeket fenyegető társadalmi jelenségekkel szembeni  
fellépés szükségességének hangsúlyozása.<sup>54</sup> A „Nemzeteknek eredendő

53 [Osvald] 1792, 114–116. [Kurziválva az eredetiben.]

54 A „szabadság” egy másik (negatív) meghatározásában Osvald „a' Fejedelemnek szabad aka-  
rattyát” és „a' Népnek zabolátlan indulattyát” kizárva jelöli ki a közösségi működés respektálha-  
tó határait: „Valahol a' Nemzet által szabott törvények uralkodnak, szentek ottan minden Ren-  
deknek, és birtokosoknak saját jussaik; valahol ellenben vagy a' Fejedelemnek szabad akarattyá,



természeti jussaikat” letapodó „borotvált fejűekre” tett utalás ugyanakkor azt is egyértelművé teszi, hogy a politikai nyilvánosság szabadságának rendi-nemesi hangsúlyú védelme ezen a ponton (az ennek határait intézményesen biztosító cenzúra tekintetében) felekezeti dimenziót kap. Mint később részletesebben is látni fogjuk, e kitéltt ugyanis leginkább a katolikus egyháznak a cenzúrára gyakorolt befolyására irányuló kritikaként lehet értelmezni. Önmagában az arcszörzetre való utalások a korban potenciálisan auto- és heterosztereotípiák mentén felépülő nemzet-karakterológiai-imagológiai vonatkozásokkal is bírhattak: a borotváltság említése jelen esetben akár a „nem magyar”, ezen belül pedig a „német” (értsd: a „bécsi kormányzathoz kötődő”) jelentések relevanciáját is felvethetné.<sup>55</sup> E jelentésréteg érvényesülését azonban az adott szövegrész vonatkozásában a „borotvált fejű *Hazánkfiái*” fordulat gyakorlatilag kizárja. Bár másodjára Osvald már „borotvált fejű *emberekről*” beszél, a felekezeti hangsúlyú értelmezést az is erősíti, hogy a szerző művének jelentős részét a protestáns egyenjogúság szükségességének, jogosságának és hasznosságának bizonyítására irányuló érvrendszere bemutatásának szenteli, ez tehát minden kétséget kizáróan a mű legfontosabb konkrét közéleti tétekkel bíró rétege.<sup>56</sup> Feltűnő a szövegrészben mindezek mellett az is, hogy az észszerű határok között gyakorolt nyilvános okoskodásnak a „Nemzetek eredendő természeti jussaiként” történő meghatározásával újfent azon természetes jogokra apelláló érvelésmód villan itt fel, amelyet a szólásszabadsággal kapcsolatos jogkörök megalapozása kapcsán már korábban is láthattunk.

vagy pedig a' Népnek zabolátlan indulattya a' törvény, nintsen ottan semmi bátorság, semmi szabadság, következendő képpen semmi boldogság is.” [Osvald] 1792, 54–55. Osvald tehát a különböző kontextusokban mozgó meghatározásai során, bár nem teljesen azonos terminológiával, de ugyanazon értékhierarchiának megfelelően végzi el a „szabadság” fogalmi szintű, illetve a megvalósítás konkrét referenciáira vonatkozó lehatárolását.

55 Maxwell 2019, 128–152.

56 E szempontok mellett a korabeli párhuzamos szóhasználat is irányadó. Osvaldhoz hasonlóan fogalmaz például Bessenyei, aki saját művei betiltását a következőképp kommentálta: „Pap a Censor mindenütt, ne tsudáld, kezekbe van az igazság költsa [sic], melyet mindég zárva tartanak. Tsudállatos dolog, hogy a hiteles igazság, mindég tsak borotvált főbe lakhasson!” (Schlett 2018, 286.) A közös szóhasználat ellenére Bessenyeinél ugyanakkor (Osvaldtól eltérően) elsősorban nem a katolicizmus előjogai ellen irányuló felekezeti kritika a domináns, hanem a felvilágosodás szempontjai.



Osvald számára nem kétséges, hogy bár a nyilvános okoskodás szabadsága „természetes juss”, ennek korlátlan érvényesülése komoly veszélyeket rejt magában. Ezek ellenszerét egyértelműen a cenzúra jelenti, amely *expressis verbis* is a nyilvánosság általa vázolt modelljének határt szabó intézményes eszközként jelenik meg érvrendszerében:

„Hogy pedig a’ mi magyar Hazánkban is ezen természeti szabadság lábra állhasson, de e’ mellett illendő határok között tartatván, a’ Vallásnak vagy pedig a’ közönséges társaságnak ártalmára tsuda fajzatokat ne-szülljön, és a’ két egyenlő jussal biró Vallások között is az egyenlő mérték (aequilibrium) szentül fenn tartassék, múlhatatlanúl szükségesnek itélem hogy Hazánkban nem tsak a’ Katholikus, hanem a’ két részre váltott Protestáns Hazafiak közül egy, vagy több könyvvisgáló társaság *Censura* állíttassék fel, mellynek fő kötelessége a’ lenne, hogy a’ Vallások és a’ közönséges társaság fundamentomit nyilván, vagy alattomban áskáló, ’s gúnyoló, a’ közönséges békességet, ’s Hazafiui egyeséget motskos irásokkal sértegető munkákat vagy meg-jobbitva, vagy pedig, ha ez meg nem történhetne, a’ Haza tekintete eleibe jönni éppen meg ne engedné.”<sup>57</sup>

Látható, hogy a felekezeti egyenjogúság aspektusa a rendi-nemesi alapozású érvkészletbe illeszkedve jelenik meg a közéleti-politikai nyilvánosság problematikáját tárgyaló eszmefuttatásokon belül, az érvelés e két rétege tehát egymással szorosan összefonódva érvényesül a szövegben. Mint már említettük, Osvald megjegyzésével a központi cenzúrát támadja, mégpedig annak vélhetőleg azon jellegzetességét, hogy az irányítása sokáig katolikus (jezsuita) kézben volt.<sup>58</sup> Bár ez a bécsi udvari cenzúrabizottságot illetően a felvilágosult elveket valló Gerhard Van Swieten vezetése alatt már Mária Terézia idején megváltozott, a magyar ügyekben illetékes pozsonyi cenzúrát egészen II. József reformjáig a pozsonyi helytartótanács vallásügyi bizottsága végezte. Ez egy olyan ultrakonzervatívnek nevezhető irányt képviselt, amelyet Kosáry Domokos szerint még maga Mária Terézia

57 [Osvald] 1792, 117.

58 Sashegyi Oszkár megfogalmazásában a könyvcenzúrát a 18. század elején „a protestantizmus elleni védekezés” hívta életre. Sashegyi 1938, 7.

is „megcsontosodottnak” nevezett.<sup>59</sup> Mivel tehát ekkor a cenzúra még nem volt központosítva a monarchiában, így állhatott elő az a helyzet, hogy a helytartótanács könyvvizsgálói bécsi kollégáikhoz képest maradibb és sokkal inkább a katolikus egyház érdekeinek megfelelő elvek szerint működtethették a cenzúrát, ami magyarországi viszonylatban nemcsak a központi hatalom irányelveinek az érvényre juttatását, hanem a felekezeti szempontú, katolikus érdekű cenzúra érvényesülését is jelentette. Ebből kifolyólag pedig protestáns szemszögből valóságos fellélegzés lett volna akár az is, ha Magyarországon is az udvari bizottság látja el a cenzúrát, hiszen a protestánsokkal szemben a pozsonyi cenzorok „különösen intoleránsan jártak el.”<sup>60</sup> A szabályozás II. József 1781. júniusi cenzúra-rendeletével, illetve annak egy évvel későbbi magyarországi életbeléptetésével változott meg.<sup>61</sup> Ekkor ugyanis a birodalom egészére vonatkozóan a bécsi központi bizottság kezébe került a cenzúra irányítása, a helyi cenzúrabizottságok ennek rendelődtek alá, vagyis a rendelet felszámolta utóbbiak önállóságát.<sup>62</sup> Ennek következtében pedig elvben megszűnt a katolikus egyház közvetlen befolyása a cenzúraügyekre.<sup>63</sup>

Az állami szempontok előtérbe helyezéséből és az ennek megfelelő általános szabályozásból persze nem következett ezek maradéktalan gyakorlati megvalósulása. E vonatkozásban nem elhanyagolható körülmény, hogy Magyarországon (a központi cenzúrabizottság 1782. április 8-i feloszlata után annak helyébe lépő) bécsi tanulmányi bizottság a helytartótanács megfelelő részlegén át intézkedett, az pedig helyi cenzorok és revizorok munkájára támaszkodott.<sup>64</sup> Granasztói Olga – kifejezetten az utólagos ellenőrzésről szólva – kiemeli, hogy „mivel Magyarországon revizori hivatalok nem, csak egyes revizorok voltak, a hivatali eljárás egészen

59 Kosáry 1980, 524–525; Granasztói 2009, 35–37. A Mária Terézia korabeli cenzúra rendszerének kiépüléséhez lásd még Donáth 1970, 173–181.

60 Kosáry 1980, 525.

61 A rendelet magyarországi és erdélyi bevezetésének körülményeiről részletesebben lásd Sashegyi 1958, 53–67.

62 Döbör András szerint „a rendszer lényege az előzetes cenzúra decentralizálása és az utólagos cenzúra összbiriodalmi centralizálása volt.” (Döbör 2014, 19.) A tanulmányban egyébiránt tévesen szerepel Gottfried van Swieten mint Mária Terézia bizalmasa, aki „az utolsó jezsuitát is eltávolította a bécsi cenzúrabizottságból” (18.). Az idősebb (Gerhard) van Swietenről van szó, akinek fia, Gottfried van Swieten II. József reformjai idején játszott nagy szerepet a cenzúra irányításában.

63 H. Balázs 1989, 1046; Kosáry 1980, 525; Pruzsinszky 2011, 133.

64 Kosáry 1980, 525, 527.

egyénekhez volt kötve”, illetéknéppen pedig „sokáig éreztette hatását az egykor egyháziak által irányított szigorúbb, megcsontosodott személet, hiszen a revizorok többsége egyházi személy maradt.”<sup>65</sup> Kisebb jelentőségű nyomtatványok esetében a(z előzetes) cenzori tevékenységet is egy-egy akadémiai tanár, illetve gimnáziumigazgató végezte.<sup>66</sup>

Részben e körülmények, részben pedig a józsefi rendszer bukásával kialakuló új helyzet figyelembevételével érthető meg, hogy 1790-ben hangsúlyosan merült fel a szólásszabadság és a cenzúra kérdése „alkotmányos” rendezésének fontossága. Így volt ez már az 1790. június 19. és július 16. között zajló, a koronázási hitlevéllel kapcsolatos kerületi ülések során is, ahol a kérdés rendi-nemesi érdekvédelemmel kapcsolatos aspektusai fontos szerepet játszottak. A Dunán inneni megyék szerint például „a nemzetek teljes szabadságához tartozik, hogy a gondolat szabadsága közjogon nyugodjék. A nemzeti szabadság megköveteli azt is, hogy a mit törvény nem tilt, szabad legyen.” Ebből adódóan, miként Marczali a kerület pontokba szedett, előzetes „vitaanyaga” idevonatkozó részét összefoglalja: „kivéve a vallás, a fejedelem az ország fensége és jogai ellen írott, vagy az erkölcsöt és szemérmert sértő munkákat, teljes sajtószabadság lesz Magyarországon. A censorokat pedig nem a király, hanem az ország rendeli.”<sup>67</sup> A tiszaiak közös tervezete a sajtó „politikai és vallásos” szabadságának szükségességéből kiindulva annak tiszteletben tartását a mindenkori uralkodó részéről a hitlevélben kívánta biztosítani.<sup>68</sup>

A téma napirenden maradásához nagyban hozzájárult, hogy a cenzúrával kapcsolatos kérdéseket az országgyűlés végül (annak bizonyos felekezeti vonatkozásait kivéve) továbbra sem rendezte törvényi úton, és a döntést elodáztatva a „sajtószabadság általános elveinek kidolgozására” országos bizottságot küldött ki.<sup>69</sup> Ez javaslatait – elvben – a következő diéta számára volt hivatott kidolgozni,<sup>70</sup> ennek napirendre tűzésére azonban

65 Granasztói 2009, 40.

66 Pruzsinszky 2011, 136. Ez ugyanakkor egy olyan következménnyel is járt, hogy a radikális felvilágosodás kereszténység irányában kritikus, avagy egyenesen vallásellenes vonulatával (a kor szóhasználatával a „libertinizmussal”) szemben a katolikus és protestáns érdekek egységfrontba is rendeződhetek.

67 Marczali 1907, 11.

68 Marczali 1907, 25.

69 1791:15. törvénycikk („Az ifjuság neveléséről”).

70 A cenzúrával kapcsolatos ügyeket az 1791. évi 67. törvénycikk előírásának megfelelően a

(a többi bizottsági munkálathoz hasonlóan) végül sem 1792-ben, sem az azt követő diétákon nem került sor.<sup>71</sup> Mindemellett pedig azt sem árt észben tartani, hogy II. Lipót 1790. szeptember 13-i cenzúrendelete szembefordult a józsefi szabályozás felvilágosult elveivel, és a tartalmi szempontokon túlmenően már formájából adódóan is messze volt a rendek által a nyári hitlevélvitában követelt „alkotmányos” megoldástól.<sup>72</sup> Mind ezen körülmények nagyban hozzájárulhattak ahhoz, hogy Osvald 1792-ben megjelent munkájában részletesen foglalkozott a cenzúra kérdésével.

Ami a politikai nyilvánosság felekezeti vonatkozásait illeti, egyrészt érdemes figyelembe venni, hogy már a II. Lipót-féle utasítás is – amely formálisan II. József 1781. évi rendeletének a cenzúra vallásüggyel kapcsolatos alapelveit lefektető második pontját<sup>73</sup> értelmezte – kiemelten szólt a cenzúra vallásügyi szempontjairól. A „vallást érintő művek és írások” vonatkozásában ugyanis külön kiemelte, hogy a könyvvizsgálók „a legkisebb mértékben sem térjenek el a könyvek vizsgálatáról kiadott szabályrendeletektől”. Emellett azt is kikötötte, hogy a cenzorok sohasse engedélyezzék „mindazon könyveket és röpiratokat, amelyek a vallás tanításait és azt, ami az egyházalkotmányhoz tartozik, úgyszintén az oltár szolgálatára rendelt férfiakat gúnynak, nevetségnek teszik ki és megvetés tárgyává teszik.”<sup>74</sup> A Lipót-féle rendelet mellett „a vallás ügyéről szóló”, a protestánsok helyzetét szabályozó 1791. évi 26. törvénycikk pedig a vallásügyi rendelkezések között lehetőséget adott arra, hogy „mindkét hitvallású evangélikusok” (vagyis az ágostai és a helvét hitvallást követők) „úgy symbolikus, mint teológiai és az áhítatosság gyakorlására tartozó könyv-

közpolitikai bizottság tárgyalta – az ún. „tudományos bizottsággal” egyetértésben. A *Deputatio in Publico-Politicis* munkájához (de a bizottsági munkálatokról általában véve is) lásd mindenekelőtt Pajkossy 1978; Pajkossy 1985, 168–173; Pajkossy 2013).

71 Végül az operátumok felülvizsgálatának elrendelése csak az 1825–1827. évi országgyűlésen következett be, az új reformjavaslatokat pedig az 1832–1836. évi országgyűlés tárgyalta.

72 A szeptember 13-i cenzúrautasítás szövegét lásd Pajkossy 2003, 50–51. A „köznyugalom megőrzésének” (*conservatio tranquillitatis*) e rendeletben megjelenő elve I. Ferenc uralkodása alatt egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Granasztói 2009, 37; Sashegyi 1958, 236–239; Sashegyi 1938, 5–11.

73 Ballagi Géza fordításában: „Munkák, melyek a katolikus és gyakran a keresztyén vallást rendszeresen ostromolják, ép oly kevéssé tűrhetők, mint azok, melyek – hogy a különben is lábrakapott hitetlenség elterjedését annál inkább elősegítsék, – a szent vallást a nyilvánosság előtt gúny és nevetség tárgyává teszik vagy isten tulajdonságainak babonás elferdítése és álszenteskedés által megvetésre méltónak tüntetik fel.” Ballagi 2016 [1888], 106–107.

74 Pajkossy 2003, 51.

veiket, a maguk által rendelendő és a királyi Helytartótanácsnak névszerint bejelentendő saját felekezetökbeli külön könyvvizsgálók felügyelete alatt” kinyomtassák. Ugyanakkor a rendelkezés külön kitér arra, hogy ezekben a művekben „a katolikus vallás ellen semmi gúny vagy sértés ne foglaltassék, a felelősség terhe az ilyen gúny vagy sértésért a kinyomtatást engedélyezőkre hárulván”, valamint azt is, hogy „azon királyi rendelet [...] hogy az újonnan nyomtatott könyvekből három példány a királyi Helytartótanács útján mindenkor Ő felségéhez beküldessék, ezen könyvekre is kiterjesztetik.”<sup>75</sup> Bár a törvénycikk cenzúrával kapcsolatos rendelkezései lehetővé tették tehát a két legnagyobb protestáns egyház számára felekezeti irodalmuk saját cenzúráját, a törvény szövegében egyfajta egyoldalúságot figyelhetünk meg, hiszen abban kizárólag az esetlegesen a katolikusokat sértő kitételek elfogadhatatlanságáról történik említés.<sup>76</sup>

Hogy a paragrafus végleges szövege ténylegesen nem felelt meg a protestánsok cenzúrára vonatkozó, a diétán hangoztatott eredeti követeléseinek és várákozásainak, jól mutatja az „evangélikus” (vagyis a helvét és az ágostai hitvallást követő) rendek közösen megfogalmazott, 1790. június 22-i keltezésű beadványa. Ennek ötödik pontjában azon igényüknek adtak hangot, hogy iskolai tankönyveiket, valamint „hitvallásuk symbolikus és hittan[i] könyveit, s az ájtatosság gyakorlatára tartozókat minden könyvvizsgálat nélkül” nyomtathassák ki.<sup>77</sup> Ugyanakkor a reformátusok 1791. szeptember 14. és október 13. között zajló budai zsinatának cenzúrára vonatkozó rendelkezése már részben megfelelt az 1791. évi 26. törvénycikk katolikus vallást védő pontjának. Ez bár az alapvető hittételeket megfogalmazó „szimbolikus könyvek” vonatkozásában kijelentette, hogy azok „vizsgálat alá többé nem tartoznak”, más „theológiai és a kegyesség gyakorlatát illető könyvek” tekintetében a könyvvizsgálók egyik feladatuként éppenséggel annak ellenőrzését jelölte meg, hogy e művekben „soha a római katholika, vagy más, az országba bevett bármely keresztyén vallás ellen oly gyalázó vagy gúnyos kifejezések ne iktattassanak, melyek

<sup>75</sup> 1791:26. 5. §.

<sup>76</sup> Ballagi Géza értékelése szerint „[a]z uralkodó vallásnak védelemre volt szüksége a protestáns sajtóval szemben. S a [...] törvény gondoskodik is a kellő védelemről, a nélkül, hogy az osztó igazságnak eleget tenne. Fékent vet a prot[estáns] írók tollára s ugyanakkor nem gondoskodik a katolikus írók szabadságának olyatén megszorításáról, hogy azzal a többi felekezet rovására vissza ne éljenek.” Ballagi 2016 [1888], 270.

<sup>77</sup> Irinyi 1857, 33.

által az boszantó megvetésnek, fanyar vagy pajzán kigúnyolásnak tétetének ki”.<sup>78</sup>

A felekezeti kérdés általában vett alakulása kapcsán mindezek mellett számításba kell venni azt is, hogy protestáns oldalon főként II. József, de bizonyos fokig II. Lipót halála után is egyfajta bizonytalanság alakult ki. Az adott helyzetben kétségesnek tűnt ugyanis, hogy vajon sikerül-e a főként az 1791. évi 26. törvénycikkben elért eredményeket hosszabb távon is megtartani. E bizonytalanságot azon momentum is erősítette, hogy az uralkodó sem a reformátusok budai, sem az evangélikusok pesti zsinatán elfogadott rendelkezéseket nem szentesítette, így azok nem emelkedtek törvényerőre.

A cenzúrával kapcsolatos ezen viták, állásfoglalások és rendelkezések minden bizonnyal szerepet játszottak Oswald álláspontjának kialakulásában. Hogy művében tételesen kitért a cenzúra kérdésére és az azzal kapcsolatos ellenőrzési jogkörök protestáns érdekek szempontjából vett felosztására, arra utal, hogy e problémákat művének írása, illetve kiadása idején nem láthatta megnyugtatóan rendezettnek.<sup>79</sup> Nem elhanyagolható tényező a téma személyes, „biográfiai” vonatkozásokból adódó, szubjektív jelentősége sem: Oswald ugyanis maga is a dunántúli szuperintendencia könyvvizsgálójaként működött.<sup>80</sup> Emellett pedig talán az sem, hogy a protestáns egyenjogúság követelésének a rendi-nemesi érdekvédelembe való beírásával kihasználhatta utóbbinak az 1790-es évek elején meghatározó (1792-ben még mindenképp érvényesülő) retorikai felhajtóerejét. Bár a véleménynyilvánítás szabadságát nemcsak „hazafiúi jussként”, hanem mint „természetes jusst” is tételezte, ebből nem következett érveléseiben a sajtószabadság azon korlátozások nélküli változatának érvényesítése, amely talán legpregnánsabb formában Hajnóczynál jelent meg az időszakban.<sup>81</sup>

<sup>78</sup> Ballagi 2016 [1888], 270–271.

<sup>79</sup> Ennek még akkor is fontosságot kell tulajdonítanunk, ha azzal az eshetőséggel is számolunk, hogy Oswald a mű vonatkozó részeit a fenti köztörténeti jelentőségű viták lezajlása, illetve a szóban forgó rendelkezések kibocsátását megelőzően írta. Ez esetben azt, hogy a kérdést továbbra is aktuálisnak tekintette, éppenséggel az mutatja, hogy munkájának ezen részeit 1792-ben is megjelentetésre alkalmasnak találta.

<sup>80</sup> Ilyetén működéséhez lásd Stettner-Zádor György 1823. szeptember 12-i levelét Kazinczy Ferenchez (KazLev 1908, 404–405.), továbbá: Ballagi 2016 [1888], 17; Cziffra 2008, 456; Bodolay 1981, 165–166.

<sup>81</sup> Hajnóczy 1958 [1791]: 133, 173–175. A cenzúraüggyel kapcsolatos passzusok magyarul a Poór János gondozásában megjelent kötetben is megtalálhatók (Poór 1998, 144–146.). Az értelmezéshez lásd Bónis 1954, 190–192.

Felfogása messze nem azonosítható a nyilvános okoskodás e „radikális” modelljével: a nyilvánosság egy olyan korlátozott, a felekezeti egyensúlyra is tekintettel lévő modelljéről van szó, amelynek ellenőrzésében a rendek (ezen belül pedig a nemesség) játsszák a főszerepet.

Osvald tehát – a kor fősodratú felfogásával összhangban – számolt azzal, hogy a „nyilvános okoskodás” (akár korlátok közé szorított változatában is) a fennálló rendet aláásó vélemények megjelenésével járhat. Azt, hogy ugyanakkor a nyilvánosság fenti modellje nyújtotta előnyök összességében mégiscsak felülmúlják azokat a veszélyeket, amelyek esetlegesen a korlátozottan szabad véleménynyilvánítás megvalósulásából következhetnek, elsősorban a csinosodás összehasonlító, mintakövető perspektíváját alkalmazva igyekezett alátámasztani.

„Ugyan ezt tartják más szabad, és okos Nemzetek is, úgymint az Anglusok, Hollándusok, Helvetusok, és többek is Nemzeti szabadságoknak egyik főbb, 's nemesebb tziemerének, 's tulajdanságának. Meg-kell ugyan vallani, hogy még az illetén határok közé szorított írásbéli szabadság is néha néha reménységen fellül való vad gyümölcset terem, de hogy ha ezeket azokkal a' jókkal, mellyeket a' közönséges életre nagy bőséggel áraszt egy mérő serpenyöbe vettyük, tapasztalni fogjuk, hogy amazokat ezekhez ingyen sem lehet hasonlítani. Világos példáink, 's tanú-bizonyágink ezen dologban a' Frantziák, Anglusok, Hollándusok, Saxok, és egyebek, mert hogy ezek majd minden jó tudományoknak, 's hasznos mesterségeknek veteményes kertyei, és hogy az értelemnek, izlésnek, erkölcsöknek, és kézi miveknek Világa nem tsak Európára, hanem majd az egész Világra is ezektől áradott, azt tsupán a' nálok hazafiúi jussal bíró szóllás, és írásbéli mértékletes szabadságnak lehet tulajdonítani.”<sup>82</sup>

Osvald itt lényegében ugyanazon keretek között mozog, mint amit az angol nyilvánosságot mintaként állító, a diétai vitákkal összefüggésben taglalt felfogás kapcsán láthattunk. Erre utal egyrészt a „nemzeti szabadságként” felfogott nyilvános okoskodás kollektív jogának komparatív, mintakövető perspektívába helyezése, másrészt pedig az, hogy a nyilvánosság nála is a civilizációs előrehaladás („pallérozódás”) előfeltételeként, annak intézményes keretet adó minőségként jelenik meg. A diffuzionista hangsúlyú, végső soron egyfajta „centrum-periféria-modellt” alkalmazó

82 [Osvald] 1792, 116–117.



argumentáció középpontjában a határok közé szorított, de szabad nyilvánossággal járó esetleges hátrányok kisebbitése és a belőle fakadó „civilizációs-kulturális” előnyök hangsúlyozása áll.

\* \* \*

A szövegelemzések alapján megállapíthatjuk, hogy a szólásszabadságnak *Az igaz hazafiban* kifejtett elgondolásához nemcsak a rendies-nemesi szabadságfelfogás motívumai kapcsolódnak nagyon erős szálakkal, de a protestáns felekezeti szabadság eszméje is alapvető fontosságú az érvelésben. Az argumentáció egyrészt olyan kísérletként értelmezhető, amely azon tétel igazolására irányul, hogy észszerűbb a korlátozott szólásszabadság gyakorlati megvalósításával kapcsolatos jogköröket (a központi hatalom helyett) a rendek kezébe adni. A nyilvános okoskodás legkeményebb monarchiákban is legitim mivoltára vonatkozó megállapítás, valamint a rendek ellenőrzési jogkörének hangsúlyozása alapján nem kétséges, hogy nemcsak maga a „szóllás, és írásbeli mértékletes szabadság”, de az ennek korlátozásával kapcsolatos, a fennálló társadalmi rend és stabilitás, vagyis a „méréklett függés” modellje szempontjából szükséges megfontolások is harmonikusan illeszkednek a rendi dualizmus elképzelésrendszeréhez, fogalmi szinten pedig az ennek megfelelő rendies-nemesi szabadságfelfogásához.<sup>83</sup>

A mű nyilvánosság kérdésével kapcsolatos érvrendszerének legalább ilyen fontos eleme a felekezeti aspektus érvényesítése. Mint láttuk, a véleménynyilvánítás rendi szabadságként megalapozott, korlátozott modellje a felekezeti egyenlőség eszméjével íródik össze a műben. Ennek fő aspektusai a katolikusok és a protestánsok között e tekintetben is érvényesítendő „egyenlő mértékre”, avagy „aequilibriumra” történő hivatkozás, a protestáns cenzorok szükségességének hangsúlyozása és ennek intézményi biztosítékainak felvázolása. Lényegében tehát a korlátozott nyilvánosság olyan ajánlatáról van szó, melyben az ellenőrzéssel kapcsolatos jogkörök a rendek között felekezetiileg kiegyensúlyozott formában oszlanának meg.

83 A „méréklett függés” Oswald korporális társadalomképében központi fogalom, amely az alkotóelemek („tagok”) közti, egymást kölcsönösen kiegyensúlyozó-szabályozó viszonyok rendszerét jelöli. ([Osvald] 1792, 8, 37, 51.)



Az *Igaz hazafi* nyilvánosság kérdésköre szempontjából releváns érveléseinek bevonásával és kontextualizálásával némi betekintést nyerhettünk abba, hogy a rendi-nemesi előjogként tételezett szólásszabadság az 1790-es évek elején milyen érvelési mintázatokból és jellegzetes motívumokból épülhetett fel egy adott érvelésen belül, illetve a kor mely más jelentősebb vitatémáihoz és beszédmódjaihoz kapcsolódhatott. Tanulmányomban egyrészt azt a számos szálon futó, szövevényes viszonyrendszert igyekeztem bemutatni, amely az időszak nyilvánossággal kapcsolatos, domináns nézetrendszerét a kor politikai gondolkodásának különböző rétegeihez fűzte. E komplexitás egyfajta, a József halálát követő néhány év politikai gondolkodását részben jellemző szellemi nyitottságot is jelez, miközben a rendi-nemesi identitáskonstrukció „gravitációs erejét” is mutatja. Ez az a speciális képlet, amely a nyilvánosságról alkotott elképzelések fő áramlatát a 18. század végi Magyarországon leginkább meghatározta.

## Források

- Aranka György 1790: *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*. Kolozsvár, Hochmeister Márton.
- Hajnóczy József 1958 [1791]: Közjogi értekezés a királyi hatalom korlátairól Magyarországon. In Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 97–185. (A szöveg eredeti latin címe: *Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus*.)
- KazLev 1908: Váczy János (szerk.): *Kazinczy Ferencz levelezése*. 18. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Magyar Kurir 1790: Magyar Kurir 1790. június 22.
- Naponként-való 1791: *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben felséges Ildik Leopold tsászár, és magyar országí király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-tetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben böjt-más havának 13dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; melyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak*. Buda, A' Királyi Akadémia betűivel.
- [Osvald Zsigmond] 1792: *Az igaz hazafi kinek tulajdonságít együgyü beszédbé foglalta egy hazája 's nemzete javát óhajtó szíü*. Pest, Trattner Máttyás.
- Pajkossy Gábor (szerk.) 2003: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris.
- Vedres István 1807 [1790]: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiui elmékedés*. Kassa, Ellinger János.

## Irodalom

- Ballagi Géza 2016 [1888]: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Pécs, Dialóg Campus.
- Bíró Ferenc 1995: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, Balassi.
- Bodolay Géza 1981: A türelmi rendeletről a forradalom és szabadságharc leveréséig (1781–1849). In Trócsányi Zsolt (szerk.): *A pápai kollégium története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 89–321.
- Bónis György 1954: *Hajnóczy József*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Calhoun, Craig (ed.) 1996: *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge–Massachusetts–London, MIT Press.
- Concha Győző 2005 [1885]: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik. Irodalomtörténeti vázlat*. Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor.
- Cziffra Mariann 2008: Fejedelmek védelmezték. Kazinczy önimázformáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, (112) 4. 447–476.
- Dobszay Tamás 2019: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Budapest, Országgház Könyvkiadó.
- Donáth Regina 1970: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, (86) 3. 173–181.
- Döbör András 2014: Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. század fordulóján Magyarországon. *Médiakutató: Médiaelméleti folyóirat*, (15) 2. 17–28.
- Forgó András 2012: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In Szijártó M. István–Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 120–146.
- Gelderen, Martin van–Skinner, Quentin (eds.) 2002: *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol. 2. The Values of Republicanism in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Granasztói Olga 2009: *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*. Budapest, Universitas Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár.
- Habermas, Jürgen 1971: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat.
- H. Balázs Éva 1987: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*. Budapest, [k. n.].
- H. Balázs Éva 1989: A nyolcvanas esztendőök drámája. In Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1023–1123.
- Hönich Henrik 2013: Nyelv és nemzeti közösség viszonyrendszerének néhány aspektusa egy 18. század végi hanyatláskonceptió tükrében. In Bertényi Iván ifj.–Dobszay Tamás–Forgó András–Pálffy Géza–Rácz György–Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Budapest, Országgyűlés Hivatala–Argumentum, 261–272.
- Hönich, Henrik 2015: Which Language and Which Nation? Mother Tongue and Political Languages: Insights from a Pamphlet Published in 1790. In Almási, Gábor–Šubarić, Lav (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden–Boston, Brill, 35–63.
- Hönich Henrik 2018: *A „hazafi” és a „nemzet” használatai: közösségi összetartozás a 18. század végén. Osvald Zsigmond Az igaz hazafi c. műve és kontextusai*. Doktori disszertáció. Budapest.
- Hönich Henrik 2020: Latin vagy magyar? A nyelvkérdés a diéta előtt 1790–91-ben. In Dobszay Tamás–H. Németh István–Pap József–Szijártó M. István (szerk.): *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Budapest–Eger, Magyar Nemzeti Levéltár–Eszterházy Károly Egyetem, 273–293.

- Irinyi József 1857: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linczi békék alapján.* Pest, Kilián György Egyet. Könyvtáros Bizománya.
- Keane, John 1999: *Média és demokrácia.* Budapest, Helikon.
- Kókay György 1979: Hírlap- és folyóirat-irodalmunk a 18. században. In Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története.* 1. kötet. 1705–1848. Budapest, Akadémiai Kiadó, 39–228.
- Kosáry Domokos 1980: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Koselleck, Reinhart 2016: *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről.* Budapest, Atlantisz.
- Marczali Henrik 1888 [1885]: *Magyarország II. József korában.* 2. kötet. 2. kiadás. Budapest, Peifer Ferdinánd.
- Marczali Henrik 1907: *Az 1790/91-diki országgyűlés.* 2. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Margócsy, István 2015: When Language Became Ideology: Hungary in the Eighteenth Century. In Almási, Gábor–Šubarić, Lav (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary.* Leiden–Boston, Brill, 27–34.
- Maxwell, Alexander 2019: *Everyday Nationalism in Hungary 1789–1867.* Berlin–Boston, De Gruyter Oldenbourg.
- Pajkossy Gábor 1978: *Az 1791/3-as közpolitikai bizottság javaslatai. Az országgyűlés, a közigazgatás és a cenzúra rendezése.* Doktori disszertáció. Budapest.
- Pajkossy Gábor 1985: Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére az 1790-es évek első felében. In Klaniczay Gábor–Poór János–Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára.* Budapest, ELTE, 163–174.
- Pajkossy Gábor 2013: A diéta törekvések, tervek keresztüztüében. In Bertényi Iván ifj.–Dobszay Tamás–Forgó András–Pálffy Géza–Rác György–Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig.* Budapest, Országgyűlés Hivatala–Argumentum, 321–326.
- Poór János 1998: *Hajnóczy József.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Poór János 2003: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12.* Budapest, Universitas Kiadó.
- Pruzsinszky Sándor 2011: A cenzúra és a közjő – A jozefinista látomás. *Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatás-tudományi Szemle,* (1) 2. 131–148.
- Rákai Orsolya 2008: *Az irodalomtudós tekintete. Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között.* Budapest, Universitas.
- Sashegyi Oszkár 1938: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830.* Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda.
- Sashegyi, Oszkár 1958: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Schlett István 2018: *A politikai gondolkodás története Magyarországon.* 1. kötet. Budapest, Századvég Kiadó.
- Soós István 2005: II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország. In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Budapest, Argumentum, 261–301.
- Szekfű Gyula 1926: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Szijártó M. István 2003: A 18. századi országgyűlések forrásértékéről – avagy a történelem mint konstrukció. In K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Budapest, Hermész Kör–Osiris, 431–445.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés.* Budapest, Osiris.

- Szijártó M. István 2017: *Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon. A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*. MTA doktori értekezés. Budapest.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris.
- Takáts József 2013: A csinosodás politikai nyelve. In Fazekas Gergely Tamás–Miru György–Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 149–160.